

ISSN 1814-5078

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

# Чумацький Шлях

6/2008

СТОР. 6

*Про походження козацтва*

СТОР. 16

*Невідомий портрет  
Тараса Шевченка*

ISSN 1814-5078



9 771814 507009

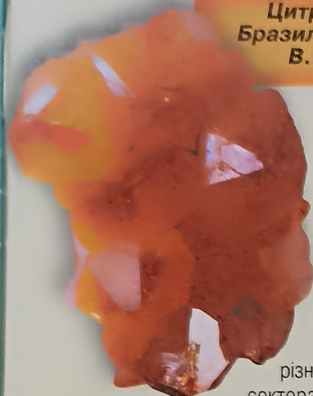
11

# НАЙГАРНІШІ ЖОВТІ КАМЕНІ

## ЦИТРИН

Цей різновид кварцу ( $\text{SiO}_2$ ) отримав назву від латинського слова *citrinus* («лимонний») через жовті кольори, що іноді дійсно нагадують кольори лимона. Відтінки цитрину — сірвато-, лимонно-, винно-жовтий і золотавий обумовлені або дефектами структури, або тим, що в кристалічну структуру кварцу входять іони заліза. Дефекти виникають при заміні іона кремнію на іон алюмінію в парі з іоном лужного металу (як у димчастого кварцу). Тому за допомогою прожарювання при температурі 300–500°C низькосортні аметисти, моріон і димчастий кварц перетворюються в чудові по красі цитрини. Такі «зроблені» кристали часто мають

**Цитрин. 5 см.**  
Бразилія. Колекція  
В. Вілсона



більш яскравий відтінок, ніж натуральні. У деяких цитринах спостерігається дуже цікавий оптичний ефект, що називають дощем або блакитними променями. Під певним кутом у їхніх кристалах видно паралельні або пересічні блакитнуваті промені, схожі на освітлені сонцем дощові струмені. Ці промені виникають через систему найтонших тріщин або площин, збагачених газом-рідкими включеннями.

У Бразилії та Уругваї зустрічаються різнобарвні кристали кварцу із зонами, або секторами, пофарбованими поперемінно то в лілові кольори аметиста, то в золотавий — цитрину. Такий незвичайний різновид назвали аметрином. Зараз аметрин, як і інші кольорові різновиди кварцу, навчилися синтезувати, і він досить широко використовується в ювелірній справі.

Отримані з аметиста цитрини мають коричнюватий, червонуватий (гіацинтовий) відтінки, а перетворені з димчастого кварцу можуть бути злегка зеленуватими. Ці обгороджені різновиди кварцу ювеліри називають «іспанськими» або «помилковими топазами».

Продаються вони також під назвами «пальміта-топаз» й «мадейр-топаз».



**Цитрин. 10x8 см.**  
Центральний Казахстан.  
Колекція С. Баскакова

## ГЕЛІОДОР

Назва жовтого самоцвіту геліодора, одного з дорогоцінних різновидів берилу, що має формулу  $\text{Be}_2\text{Al}_2[\text{Si}_6\text{O}_{18}]$ , можна перекласти з грецької мови «дарунок Сонця». Вперше цю поетичну назву отримали жовті берили, знайдені на південному заході Африки, у Намібії, в 1910 р. Такі ж камені з інших місць називали голд-берилами, тобто золотими, або золотавими берилами.

Для власне берилів (особливо для прозорих різновидів) характерне ясно-зелене зафарбування. Як з'ясувалося, зеленуватий колір наслідок єдності двох кольорних «стихій»: морської хвилі та сонця. Це проявляється в каменях кольорів морської води, — аквамаринах та у сонячному зафарбуванні геліодорів. Єдність і боротьба цих кольорів у берилах пов'язана з наявністю домішок заліза. Знаходження іонів заліза в різних вузлах кристалічної решітки берила і його валентний стан різним чином змінюють кольори мінералу. Жовте зафарбування геліодора пов'язане з присутністю в ньому в основному тривалентного заліза. Якщо частину двовалентного заліза у берилах перетворити на тривалентне (цьому може сприяти радіоактивне опромінення), вони отримують жовте зафарбування. Існує ціла гама кольорів перетворення берилу на геліодор — від жовтато-зелених різновидів, що нагадують

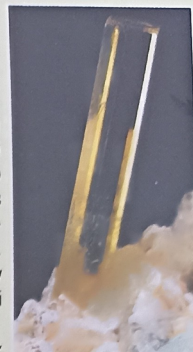


**Геліодор. Висота 4 см.**  
Мінас-Жерайс, Бразилія.  
Канадський музей  
природи.

кольори молодого листя, до блідих солом'яно-жовтих, золотавих і густо зафарбованих медово-жовтих.

Кристали геліодора, як і інших різновидів берилу, часто дуже витончені. Основна їхня форма — подовжена шестигранна призма, що нагадує олівець, іноді зі складними, багатограними голівками. Цей камінь має досить високу твердість — 7,5 по шкалі Мооса, завдяки чому ограничені камені досить довго живуть у ювелірних виробках. Геліодор утворюється в пегматитових жилах, нерідко разом з іншими дорогоцінними каменями — топазами й турмалінами. Часом, тільки-но утворившись, кристали геліодору починають розчинятися й перетворюються на гладкі округлі камінчики, що нагадують підталі льодяники.

Жовті берили як і раніше добувають у кількох районах Намібії. Основне родовище розташоване неподалік Россінга — там добувають дуже гарні золотаво-жовті різновиди геліодора.



**Геліодор.**  
Висота 3 см. Памір,  
Таджикистан.  
Приватна колекція

Підготував Г. Донець

### У НОМЕРІ

**Історія та традиції святкування Нового року** ..... 2  
**Щербань О.** Різдвяні опішненські ласощі ..... 4

### УКРАЇНІ ПРАВДИВУ ІСТОРІЮ

**Петровський А.** Про походження козацтва. Гіпотези 6  
**Середюк О.** «Задали матір власними руками...» 11

### НАШ РОДОВІД

**Смирнова Р.** Невідомий портрет Тараса Шевченка 16  
**Дернова В.** Він був улюбленцем народу ..... 19

### ІСТОРІЯ

**Чегрік Н.** І мовить камінь... ..... 20  
**Добрянський В.** Капеліна чи шишак ..... 24

### ГІПОТЕЗИ

**Яцина Ю.** Огузи під Києвом ..... 26

### ЦІКАВА БІОЛОГІЯ

**Хомляк М.** Реліктові рослини ..... 29

### ПІДЗЕМНІ КОМОРИ

**Донець Г.** Найгарніші жовті камені ..... 31

Науково-популярний журнал  
«Чумацький шлях»

№6/2008 (листопад-грудень)

Зареєстрований Міністерством інформації України:

Серія KB №3535 від 23.10.98 р.

Науково-популярний журнал

**М.І. Халимоненко** — головний редактор журналу  
«Дім, сад, город» і додатків до нього

Редактор журналу «Чумацький шлях» **Т.Б. Донець**

Літературний редактор журналу **Г.А. Анатоленко**

Коректор **Б.Т. Борисенко**

Дизайн, верстка **Г.А. Донець**

**Адреса редакції:** вул. Академіка Заболотного, 19,  
м. Київ, 03680, МСП-680.

Тел: 8(044) 223-22-58, E-mail: doga@online.ua

Підписано до друку 11.12.2008 р. Формат 60x84/8.

Друк офсетний.

© «Чумацький шлях», 2008 р.

# І мовить камінь...

У різних людей це слово викликає різні асоціації. Скажімо, архітектор уявляє прекрасний будівельний матеріал, ювелір — дорогоцінне каміння, художник — невичерпне джерело натхнення. Відтак, не буде перебільшенням зробити висновок, що камінь — найпоширеніший у природі матеріал, і не випадково, саме це знайшло своє відображення у лексичці. Зокрема, кому не відомий вислів «Час розкидати, і час збирати каміння»? Хіба не так ми зауважуємо, коли хочемо підкреслити, що «на усе свій час»? Якщо ж хочемо тактовно підказати, що причини негараздів часто криються у лінощах самої людини, то говоримо: «Під лежачий камінь вода не тече». А кому не зрозумілі фрази: «каменем у воду», «камінь у мій горді», «камінь за пазухою», «камінь на душі»?

Чим же такий, здавалося б, неживий, важкий і холодний матеріал привертає до себе нашу увагу? Можливо, любов до каменя споконвіку живе у нас в генах і пояснюється тим, що із давніх давен саме з каменем людина пов'язала своє життя, адже він дав усе: житло, знаряддя праці і зброю, камінь приймав на своє тіло перші письмена і малюнки, став предметом накопичення скарбів і об'єктом поклоніння.

Певна колекція предметів із каменю зібрана у Національному заповіднику «Хортиця». Більшість із них використані в якості лапідарних об'єктів. (Лапідарний — (від лат. *lapid* — камінь) місце, в якому зосереджені зразки натуральних каменів або фрагменти кам'яних витворів, що походять зі стародавніх будівель і пам'ятників; лапідарії можуть бути розташовані на відкритому повітрі (парки, подвір'я) або у замкнутих приміщеннях (музеї, стародавні будівлі); лапідарії відомі вже з часів Ренесансу, широкого розповсюдження набули у XIX ст.)

До цієї категорії віднесено великогабаритні знаряддя праці, надмогильні пам'ятники, скульптури. Пропонуємо вам ознайомитись з цими виробами.

## ЗНАРЯДДА ПРАЦІ

«Прийди, весно, принеси нам збіжжя...» — так закликали наші пращури. «Хліб наш насущний дай нам...» — багато хто говорить так і сьогодні. Дійсно, людина завжди прагнула зберегти врожай, ретельно обробити зібране і перетворити його на придатну для споживання їжу. Звичайно, при цьому аж ніяк не можливо було обійтись без спеціальних знарядь праці, серед яких значну частку займають кам'яні.

На жаль, серед археологічних матеріалів найдавніших пристроїв для обмолоту зерна не представлено. Між тим, етнографи вважають, що спосіб вибивання зерна з колоса молотильним котком сягає глибокої давнини. Його розповсюдження на території України пов'язане з географічними та кліматичними умовами. Гарман (українська назва котка) не був характерним для місцевостей з піщаним ґрунтом, а там, де зустрічались на поверхні гранітні виходи Українського кристалічного щита (гранітне пасмо, що простягається під землею, подекуди виходячи на поверхню, від Донецького кряжу до Карпат), активно застосовувався, причому не тільки українцями, а й імігрантами — поляками, німцями, росіянами, греками, болгарами, молдаванами. Збереглися і назви цього пристрою: румейське — «алуни хая», болгарське — «валяк», російське «каток». У XIX столітті гарман вважався показником заможності, а у XX, у зв'язку з технологічною революцією на селі, отримав статус найпростішого засобу обмолоту зерна.

У Національному заповіднику «Хортиця» зібрано досить презента-

бельну колекцію молотильних котків. Представлені вони на території меморіально-туристичного комплексу «Скіфський стан». Гармани — витесані з каменя (пісковика чи граніту) циліндри з 6–8 гранями-ребрами. На декількох екземплярах з протилежних боків циліндра вбиті залізні стрижні. На більшості гарманів видно тільки сліди від такого кріплення. Завдяки стрижням коток з'єднувався з рамою, прикріпленою до оглоблів кінної упряжі. У гарман запрягали пару коней, які волочили його по розстеленому на току збіжжю, і своїми ребрами гарман вибивав із колосків зерно.

Наступний етап обробки зерна — товчіння. Українські етнографічні джерела свідчать, що найпоширенішим пристроєм для цього була ручна



Гармани

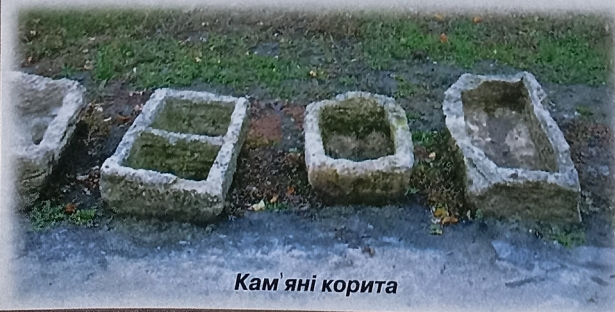
ступа, виготовлена із дерева, але зустрічаються й кам'яні, причому ножні, ступи. Їх витесували із великої кам'яної брили, не менше 80 сантиметрів заввишки і стільки ж завширшки, по центру видовбували заглиблення, а з боків припасовували дві довгасті вигнуті жердини. Між жердинами кріпилася перекладаина — вісь із довгим важелем, на одному кінці якого тримався дерев'яний молот. Робітник ставав обома ногами на важіль так, щоб, розгойдуючись на ньому, примушувати молот входити у ступу і товкти таким чином зерно.



Ступи

Серед кам'яних ступок фондової збірки заповідника одна відрізняється якісно витесаною і відшліфованою формою, значною висотою, чітким силуетом, наявністю рельєфних виступів по верхньому краю. Можливо, цей предмет використовувався в ритуальних діях. Інші ступи мають грубо оброблену поверхню, позначену багатьма сколами, що говорить про суто господарче призначення виробів.

Слід сказати, що в результаті обробки зерна у ступі, воно роздрібнювалось незначно — можна було отримати крупу, а не муку, і то доволі грубу. Для отримання ж муки використовували інший пристрій — жорна, так звані ручні млини. Найдавніші кам'яні жорна, паралельно з зернотерками, зустрічаються серед пізньоскіфських пам'яток. У ті часи це були прямокутні в плані кам'яні плити з конусоподібним отвором для засипки зерна через верхню плиту. Виготовлені з граніту та інших порід каменю жорна повсюдно зустрічаються на поселеннях черняхівських племен (II-V ст.) та давніх слов'ян другої половини I тис. н.е. Тепер це уже не прямокутні плити, а два кам'яні диски до 60 сантиметрів у діаметрі, з пласки-



Кам'яні корита

ми робочими поверхнями і отворами по центру для насадки на спеціальний штир — «веретено». Обертання верхнього каменя, масивнішого, ніж нижнє, здійснювалось за допомогою руків'я, прикріпленого до отвору на зовнішній поверхні жорна. Поширеними були жорна у господарствах XIX–XX ст. Їх відзначає вдосконаленість конструкції, що поліпшувало умови праці, при цьому в основі своїй жорна залишилися незмінними.

Слід сказати, що жорна були складовою частиною не тільки ручного механізму. Наприклад, ті, що мали діаметр більше 80–100 сантиметрів, використовувались на водяних млинах або на млинах з кінною тягою. Такі будови в епоху середньовіччя могли собі дозволити тільки дворяни і шляхтичі, а у XIX столітті — заможні селяни українці і переселенці. На вже згаданому меморіально-туристичному комплексі «Скіфському стані» представлено жорно діаметром більше метра. У цьому виробі вражають не тільки розміри, а й декор. Безперечно, нанесені на поверхню різьбачки надає йому сакрального вигляду, відкриває його художні якості.

Групу предметів сільськогосподарського призначення доповнюють корита. Заввишки не більше 40 сантиметрів, вони пристосовані для напування і годування худоби. В більшості це незграбні чотирикутні, плоскодонні ємкості, виготовлені із пісковика та черепашника.

## СТЕЛИ, СКУЛЬПТУРИ

Окремі уваги заслуговують кам'яні вироби, що передають мистецькі та ідеологічні уявлення людей різних епох. До таких, зокрема, належать статуї та антропоморфні стели. На території України виділяють три типи «кам'яних баб» (збірний, а відтак неточний термін чисельних різночасових і різнотипових пам'яток кам'яної скульптури): доби бронзи, скіфо-сарматського часу та половецькі. Як правило, стели виготовлялися із спеціально вибраних, видовжених каменів, що були більш-менш ретельно підтесані до форми, наближеної до людської фігури.

Загальні спостереження дозволяють вважати, що, плити доби бронзи, на яких доволі схематично передані голова і тулуб, а риси обличчя, руки та інші деталі зовсім не відображені, використовувались для перекривання ґрунтових (безкурганних) могильників. Того ж періоду стели, нижній кінець яких не оброблений, а верх детально змодельований (зображено елементи одягу, символи влади, амулети, фігури людей і тварин) використовувались не для перекриття могил, а ставились вертикально на курганах. Проте, робити висновки про положення і призначення конкретних антропоморфних стел доби бронзи можна лише на підставі археологічних даних: умов виявлення стели, її зв'язку із досліджуваним об'єктом (похованням, курганом, святилищем).

Національний заповідник «Хортиця» має у своєму розпорядженні велику кількість антропоморфних стел. Більшість із них спеціально привезені із сел Василівського та Оріхівського районів Запорізької області для облаштування меморіально-туристичного комплексу «Скіфський стан». Цінним надбанням є стели, виявлені та встановлені на реконструйованих археологічних пам'ятках Хортиці — святилищах і курганах доби бронзи. Антропоморфні вироби представлені в Музеї історії запорозького козацтва. Це, зокрема, гранітна стела, виявлена у с. Гюнівці Кам'яно-Дніпровського району Запорізької області.

Крім антропоморфних виробів доба бронзи представлена в колекції Національного заповідника «Хортиця» саркофагом, складеним із обтесаних і підігнаних один до одного каменів (виявлений поблизу околиць с.Орджонікідзе Нікопольського району Дніпропетровської області).

Кам'яні вироби наступного історичного періоду, доби раннього заліза, представлені стелами киммерійського та скіфо-сарматського часу.

Киммерійські стели — знахідки рідкісні. На сьогодні в Україні їх нараховано трохи більше десятка. Тож, заповідник пишається двома екземплярами киммерійських стел, які були виявлені у с.Скобелеві Миколаївської області та у с. Тарасо-Григорівці Дніпропетровської області.



Ногайські стели Середньовіччя

Зовні стели схожі на звичайні чотиристоронні стовпи. Проте, характер зображень на них надає цим обеліскам, хоч і віддалені, антропоморфності. На стовпах не виділені ні голови, ні руки, ні будь-які інші частини тіла, але малюнки, безперечно, передають фігуру воїна. На кожній стелі зображено пояс, підвішений до нього точильний брусок, а також інші елементи одягу чи спорядження.

Скіфські стели також відносять до пам'яток порівняно примітивного мистецтва. Виготовлялися вони із гранітних, вапнякових, пісковикових та черепашникових брил, висікалися невисоким рельєфом і, в поодиноких випадках, об'ємно. Стели зображували фігуру воїна, передану як схематично, так і детально, з усіма атрибутами озброєння. На обличчі позначалися очі, ніс, рот, рідше — вуса та борода. Майже завжди наявна гладенька або кручена гривна — головний атрибут вільного скіфа. Особлива увага приділялась зображенню зброї. Обов'язково гладенький або платівчастий пояс, до якого підвішені горит з луком, акінак, бойова сокира, точильний брусок, ніж або ногайка. Іноді на голові добре помітний шолом, а на грудях — панцир. Руки, зігнуті у ліктях. Ліва або (рідше) права рука тримає ритон (ріг для напоїв), піднятий мало не до підборіддя.

Судячи з умов виявлення (в ямах над похованням, на курганах), скіфські антропоморфні стели належать до поховальних пам'яток. Існує кілька пояснень стосовно їхнього призначення. Одні дослідники вважають, що стели були пов'язані з культом мертвих. Інші вбачають у них зображення скіфського царя або бога війни Ареса. Зображення на статуях чоловічих статевої ознак трактують як відображення предка скіфів Геракла-Таргіта. Загальний висновок такий, що зміст образу стел зазнав еволюції від зображень предка-родоначальника до обожнювання скіфського царя. Також слід пам'ятати, що уособленням бога війни Ареса у скіфів був акінак, а не статуя. Крім того, скіфи не ставили статуй на честь богів. Тож, ймовірно, скіфські стели були пов'язані із заупокійним культом взагалі, і зображували скіфа у стані прилучення до божества, хоча й не з релігійною, а військовою атрибутикою.

У Національному заповіднику «Хортиця» скіфські статуї представлені менгіром і скульптурою. Менгір був виявлений поблизу с. Гюнівки Кам'яно-Дніпровського району. Зараз експонується в Музеї історії запорозького козацтва.

Скульптура, вирізьблена на гранітній стелі, встановлена на одному з курганів меморіально-туристичного комплексу «Скіфський стан». Тут чітко видно чоловіче обличчя (виділено очі, ніс, вуса) і частину тулуба (зображено праву руку з ритоном).

До скіфського періоду належить також вели-



Надмогильний знак XVIII – XIX століть

кий постамент — плита, спеціально виготовлена для встановлення стели (виявлена під час дослідження кургану Бабина Могила поблизу с.Тарасо-Григорівки Апостольського району Дніпропетровської області).

Стели сарматського часу (I–II ст.) являють собою схематичне, спрощене зображення людської фігури з гарно модельованою головою, вузькими плечима і прямокутним тулубом, без ніг. Трапляється, що з лицевого боку стел пласким рельєфом визначені фігури чоловіків із зігнутими у ліктях руками, в яких воїн тримає спис, кинджал, ритон, щит. Риси обличчя не деталізовані.

Із кола антропоморфних стел колекції заповідника до сарматських відносять виявлену поблизу с. Григорівки Запорізької області. Стела виготовлена з пісковика. Вона позбавлена будь-яких натільних зображень, її відзнакою є старанне підтесування форми — гарно виділена голова і плечі, рельєфно позначено руку (експозиція музею).

Половецькі статуї характеризуються високою якістю різьби, моделюванням фігури та окремих її частин. Відомо кілька видів скульптур: стоячі, сидячі, поясні, зображення з руками і без рук, з тлом за постаментом і без тла. Крім того розрізняють чоловічі і жіночі статуї. Сучасною наукою добре з'ясовано не тільки форми половецьких скульптур, а й дрібніші деталі одягу і озброєння на них. Встановлено кордони розповсюдження тих чи інших типів фігур. Досліджено питання їхнього призначення — в половецьких кам'яних «бабах» вбачають представників родо-племінної аристократії, введених у ранг героїв чи божеств.

У Національному заповіднику «Хортиця» половецьких скульптур 30 одиниць збереження. Усі вони привезені із різних районів Запорізької області. Тепер одна із них прикрашає північну скелю Хортиці, ще одна встановлена на меморіально-туристичному комплексі «Протовче», три скульптури стали невід'ємною частиною залів Музею історії запорозького козацтва, решта експонується на «Скіфському Стані». Представлено різні типи чоловічих і жіночих фігур.

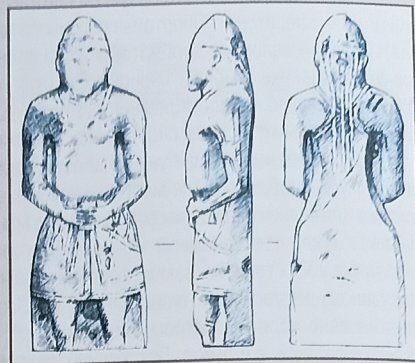
Кілька кам'яних скульптур колекції Національного заповідника «Хортиця» не визначені остаточно. Наприклад, вирізьблене на пісковиковій брилі обличчя. Високим рельєфом виконано очі, брови, вуса, ніс. От, тільки не відомо, чий це «портрет» — скіфа, слов'янина, козака? Адже виявили вироб неподалік від місця дослідження об'єктів першої половини I тис. н.е., XII–XIV ст., козацького часу (с. Республіканець Бериславського району Херсонської області).

Цікавим предметом дослідження є пласкі стели з прямим остовом, вузькою «шиєю» та круглою верхньою кінцівкою, виготовлені із черепашника (привезені із с. Кам'яньського Василівського району Запорізької об-



Кам'яна статуя

ласті). Існує декілька припущень, щодо їхньої належності. Наприклад, ці стели схожі на мусульманські надгробки Криму і Дагестану, через що їх можна обережно віднести до пам'яток матеріальної і духовної культури ногайців. Не торкаючись питання етногенезу і соціально-економічних аспектів життя ногайців, розглянемо тільки їхні релігійні уявлення. Відомо, що іслам став проникати у середовище кочовиків-тюрк — прашурів ногайців, з X–XI ст.ст. Масова ісламізація ногайських племен проходила у складі Золотої Орди. Особливо широкі масштаби вона прийняла після 1312 року — з часу офіційного введення ісламу в якості державної релігії



Половецька скульптура

ханом Узбеком. Закріплення ісламу на широких степових просторах Євразії, що були у минулому батьківщиною більшості ногайських племен, відобразилось у багатьох народних переказах. На підставі цих етнографічних свідчень встановлено, що серед ногайців іслам в середні віки існував у формі суфізму. Очевидно, суфійська система вірування більше пасувала кочовому стилю життя і психології ногайців. Суфізм виправдовував скромне, небагате життя, захоплював до самодисципліни, навчав легендами, притчами, приваблював містичними діями, використанням текстів Корану в якості оберегів і «ліків», а музики і поезії для досягнення екстазу. Знамениті суфії (слово означає «одягнений в хутро, власницю») — центральні фігури народного ісламу, користувались славою вчителів і чудотворців. Їхні могили і мавзолеї вважались місцями паломництва віруючих. Трепетне ставлення ногайців до могил своїх «святих» і знатних людей відзначено очевидцями в якості однієї з основних рис їхнього духовного життя. Мечеті — місця для моління, у ногайців були двох видів: стаціонарні — спеціально відведена юрта, і відкриті — розчищена площа, де здійснювалась спільна молитва. Етнографічні джерела відзначають любов ногайців саме до здійснення молитов на відкритому повітрі. Тож, після перекочування на новому місці розчищали нову площадку.

На жаль, будь-якої статистики відносно культу ногайців не велось, що не дозволяє привести достовірні оціночні факти. Ми можемо тільки натякнути на схожість скульптур, представлених на комплексі «Зорова могила» з надгробком суфія Шарафу-д-діна в Бахчисарі, та на подібність їх з надгробними стелами селищ Таркі, Дербент, Голотль (Дагестан).

Значно раніші датування стел пов'язують зі скіфами, через схожість із примітивними антропоморфними надгробками Ольвії та скіфськими скульптурами колекції Кримського республіканського краєзнавчого музею.

## ХРЕСТИ

Минав час, і на зміну старим богам приходили нові кумири. Їхні образи і символи також висікались із каменю. Наприклад, з розповсюдженням християнства на Русі камені з зображенням людських стоп і символів плодючості доповнили християнською емблематикою. Священні валуни вкрились петрогліфами на честь християнських мучеників і святих. Нове звучання отримав і символ хреста.

Найдавніші кам'яні хрести території Київської Русі датуються XII століттям. Більшість із них — надмогильні, але відомі також пам'ятні, які встановлювали на честь подій (заснування міста, будівництва дороги і т.п.), і так звані поклонні хрести, які ставили на водних і сухопутних шляхах, головних і другорядних дорогах або вмуровувались у стіни християнських церков.

На території України найдавніші кам'яні хрести датуються XIV–XVII століттям. Дослідження та аналіз надмогильних пам'ятників доби козацтва становить одне з основних завдань «меморіалознавства». Фіксація і збереження кам'яних хрестів України набуває важливого значення, адже зібраний матеріал становить вагоме підґрунтя для узагальнюючих наукових досліджень. Ретельне вивчення цих пам'яток дозволить виявити певний зв'язок між формами хрестів, регіоном, походженням місцевого населення, дасть можливість простежити історико-етнографічні особливості заселення українських земель.

Існуючі на сьогодні дослідження про хрести різних регіонів України дозволяють подати певні висновки стосовно предмету дослідження. Наприклад, встановлено, що ранні хрести мають трикутні чи рівні чотирикутні рамена. Відомо, що хрести козацької доби, як і слов'янські, ставились не тільки на могилах, а й для позначення певних подій. Враховуючи велику кількість варіантів і варіацій передачі форми хреста, завдяки дослідженням фахівців склалася доволі широка класифікація хрестів. Так, за кількістю кінцівок надмогильні хрести поділяють на: чотирикінцеві, шестикінцеві, восьмикінцеві, багатокінцеві, складні (коли хрест одного типу ніби накладений на хрест іншого типу). За формою: грецького типу, розширені (середній тип між грецьким та мальтійським), мальтійського типу (зазначимо, що І.В.Сапожников та Ю.А.Слюсарь вважають, термін «мальтійський» невіправданим; на їхню думку, вирізьбити хрест такої форми на практиці неможливо; дослідники пропонують називати такі хрести «лапчастими»), римського або латинського типу (з довгою нижньою частиною — виділений в окремий тип авторами видання «Археологія доби козацтва»), з круглими формами кінцівок, з трилистними формами кінцівок, так звані «променисті» (хрести, доповнені різьбленим під промені сонця колом), «зубчасті» (коли контур хреста ледь помітний, а символ сонця поданий більш рельєфно, як основний), багатоярусні (виділений авторами видання «Археологія доби козацтва»), пізанської форми (із зображення православної церкви). Частина хреста визначені наступним чином: основа або приземна частина (низ) може бути звужена, загострена, розширена; може мати форму півкола, трикутника, трапеції, прямокутника, або доповнюватись елементом у вигляді півмісяця; горішня частина — пряма, заокруглена, трилиста, мальтійського типу (розширена); плечі (рамена) чи бокові частини — прямі, заокруглені, трилисті, мальтійського типу (розширені), загострені (у хрестів пізанського типу).

Крім хрестів досить своєрідними і оригінальними є фахово вирізьблені плити, на яких зображено приналежності смертних мук Христа, а також непоказні стелоподібні камені зі скромно вирізьбленими датами і символами або зовсім без зображень.

Перші надходження надмогильних хрестів доби козацтва — XIX століття до фондів заповідника зафіксовані документами 1971 року. Тоді було прийнято на збереження п'ять надмогильних хрестів. Це хрести трилистої форми, з прямими і розширеними кінцівками. Вони були виявлені у с. Скельках і Григорівці Василівського району Запорізької області.

Цінним надбанням 1972 року є хрест, про який йдеться в праці Д.І.Яворницького «Запоріжжя в остатках старини и преданиях народа»: «... на полторы версты выше д. Капуловки (зараз с.Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської обл., південніше редути XVIII ст.) бросаются въ глаза два небольших холмика ... на первомъ изъ коихъ стоитъ высокій песчаниковый крестъ, съ высъченною на немъ надписью: «Здѣ опочиваетъ рабъ божиі семень таранъ козакъ куреня шнуринаго престависа року 1742 мця дека 3 чис.»

Отже, цей хрест був виявлений Д.І.Яворницьким, і спочатку був привезений до Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького, пізніше його передали до фондів Державного історико-культурного заповідника на острові Хортиці.

У цьому ж році до фондів заповідника надійшов ще один хрест, виявлений археологічною експедицією на Херсонщині. Першим цю місцевість досліджував Д.І.Яворницький. Описавши краєвиди місця, де колись розташовувалась Кам'янська Січ (нині с.Республіканець, Бериславського

району, Херсонської обл.), в роботі «Запоріжжя въ остаткахъ старини» (1888р.) він зазначає, що близько у ста кроках південніше від місця Кам'янської Січі знаходився козацький цвинтар, на якому збереглося чотири кам'яних хрести. На час проведення археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника на острові Хортиці, 1971–1975 рр., (нині Національний заповідник «Хортиця») з названих Д.І.Яворницьким хрестів залишилось тільки два. Стосовно них читаємо у звіті про археологічну експедицію 1972 року: «...Води Каховського моря підвищились тут досить високо, затопили далеко вглиб долину р. Кам'янки, підмивають її роговидний берег, де була Кам'янська Січ з залишками кладовища, на якому похований кошовий Війська Запорізького Кость Гордієнко, та інші козацькі старшини. На їх могилах не збереглося хрестів, крім цілого хреста на могилі Костя Гордієнка та одного масивного хреста з надбитим в давні часи верхнім і боковим краєм. На цьому хресті з одного боку лінією зображено хрест з написом НИКА — значить «перемога». Експедицією було досліджено поховання під обламаним кам'яним хрестом». Розкопки показали, що козацьке поховання було професійно пограбовано: відсутній череп та кисті рук, тобто ті частини кістяка, на яких могли бути прикраси і коштовності (персні, каблучки), днище могили прокопано вглиб на чверть метра, очевидно в пошуках скарбу під труною. Хрест чомусь стояв не в головах, або в ногах похованого запорожця, а у центрі його ями. Він не мав звичайної підставки, а був заклінений невеликими (розміри 0,20–0,25 м) шматками вапнякових каменів. Хрест сильно фрагментований, зроблений з місцевого вапняку. Вага його 300–400 кілограмів. Через те, що хресту загрожувало повне руйнування, по закінченні досліджень його перевезли до Музею історії запорізького козацтва.



Надмогильний знак XIX століття



Надмогильний хрест XVIII століття

Цікаво відзначити, що проблема руйнації старих цвинтарів природними і антропогенними впливами не сходить зі сторінок наукових, науково-популярних, а, також, громадсько-політичних видань останніх років. Майже кожна стаття, присвячена кам'яним хрестам козацької доби, містить заклики про їхнє негайне виявлення, картографування, дослідження і збереження до державного обліку. Враховуючи це, у березні 2006 року Національний заповідник «Хортиця» взяв під свою опіку більше десятка надмогильних пам'яток XVIII–XIX століття. Серед них у різних варіантах представлено: хрести грецького типу, лапчасті (мальтійського типу), складнофігурні багатокінцеві хрести.

Розширюють увагу про надмогильні пам'ятки XVIII–XIX сторіччя пласкі плити з вирізьбленими датами і зображеннями хреста у солярній і православної варіаціях.

За експонатами колекції кам'яних витворів Національного заповідника «Хортиця» чітко простежується факт, що камінь не втрачав свого значення для людини і використовувався нею найрізноманітнішим чином протягом багатьох століть і тисячоліть. Сучасність же наділила кам'яні витвори ще однією функцією — бути цікавим музейним об'єктом, надавати можливість доторкнутися до дивовижних сторінок історії.

Наталія Чергік,  
науковий співробітник Національного заповідника «Хортиця»